

Butlletí

del

Centre Excursionista de Catalunya

DEL SEGRE A L'ARIEGE A TRAVERS D'ANDORRA

(Continuació)

Sobre'l poble, y darrera mateix de l'iglesia, s'alça un turó rocós, en qual cim encara's troben avuy dia vestigis de muralles y parets del que fou castell o torra de moros, anomenat La Meca. En ell, com en el de La Seca, a l'entrar en la frontera d'Andorra per La Farga, se veuen vestigis d'una galeria que baixava fins al mateix riu (?).

De la situació d'aquests castells La Seca y La Meca, deu provenir la dita vulgar aplicat a qui molt ha corregut: «Ha seguit La Seca, La Meca y la Vall d'Andorra»; més tenint en compte les minúscules proporcions d'aquest país, y la curta distancia que hi ha desde La Seca a La Meca, aquesta dita no devia aplicar-se en son origen sinó en sentit irònic, sentit que avuy ha perdut, perquè sembla indicar que la persona que ha seguit La Seca y La Meca ha corregut mitg món o poch menos, si bé es veritat que aquests dos enrunats castells ocupen l'entrada y la sortida — o poch menos — de la vall, d'on se dedueix que pera anar de l'un a l'altre se té d'atravessar tot el territori, es a dir, *tot un Estat*, per insignificant que aquest sia.

Ordino estava de festa quan nosaltres hi arribavem: tots els seus habitants, endiumenjats, s'aplegaven al voltant de l'iglesia ab motiu de la benedicció de les campanes que en la mateixa plaça s'havien fos. El rector les ungia ab els sants olis y ab el ritual de rúbrica, acompanyat dels padrins, y acabada la bonica cerimonia les quatre *neòfites* feren oir llurs bronzentes y metàliques veus, que ressonaven, vibrants y clares, per tota la vall d'Ordino, a través d'una atmòsfera diàfana y clara, en la solemnia quietut de la naturalesa, mentres els padrins y el poble les apedregava ab confits de tota mena.

Ordino té una espayosa iglesia parroquial. Al seu costat el

cementiri, y no lluny d'ell una porxada d'antiga construcció, baix la qual, en època llunyana, s'hi aplegaven els mercaders o marxants pera celebrar-hi llurs contractacions o negocis. Prop d'allí hi ha la plaça, d'àrea irregular, ab la casa del comú o municipi.

A l'entrar en la vall d'Ordino's veu, trayent son cap pelat per damunt de les montanyes, al N.NE., el pich de Casamanya, el més alt d'aquestes regions, a 2,754 metres sobre'l nivell del mar.

Ens plau significar aquí'l nostre reconeixement a Mossèn Joaquim Plandolit per l'acullida cordial que'ns va fer y per haver posat a nostra disposició son notable arxiu-biblioteca, ont hem consultat gran nombre de datos d'interès pera l'història d'Andorra y d'Urgell.

Deixant l'endemà matí tant agradable companyia pera anar cap a Les Escaldes, desfèrem el camí, ens aturàrem a l'ermita de Sant Antoni y'ns trobàrem altra volta aprop d'Andorra, en el punt en que havíem deixat a la dreta'l de Les Escaldes, o sia en la font de la Call, com abans diguerem.

Seguint el nou camí, no trigàrem a trobar les runes de l'antiqüíssima capella de Sant Andreu, la primitiva d'Andorra, y poch després el gran edifici abandonat a mitg construir, destinat a fàbrica de tabach y llum elèctrica. La construcció de dit edifici, que es molt espayós y de bon aspecte, ha causat indirectament immens perjudici als andorrans, perquè ha fet adonar als francesos y espanyols la gran importància que devia tindre la producció y consegüent exportació il·legítima de tabach, quan la companyia anònima «Tabacalera Andorrana» s'atrevia a construir aytal edifici; y a l'endevinar les vehines nacions l'importància del contrabando, han redoblat la vigilància y augmentat les penalitats, ab greu perjudici pera'ls fabricants y pera'ls pobres que tenien en l'ofici de paquetaire'l llur medi de viure, y que, acostumats a n'aqueix ofici errant, pel qual senten vocació irresistible'ls andorrans, no tenen aptitut pera dedicar-se a altre genre de vida.

Desde aquest indret contemplem, aprop y dolçament recolzat en el repeu de la montanya del Picó, el poble de Les Escaldes.

Cinch minuts més enllà s'arriba al pont dels Escalls, on se veu una creu gòtica brutalment mutilada, perquè apenas si's conserva sencera la columna que li servia de basamenta. Era un bonich exemplar de l'art gòtic, y estava reservada a la florida joventut que apedrega als forasters (1) la seva mutilació. Així un s'explica

(1) Es molt freqüent.

que en ple segle XX no hi hagi a Andorra un mal camí de carros. No sabem si això es causa o efecte del seu endarreriment, del seu inconcebible endarreriment. El pont dels Escalls, que junt a la creu salva'l riu Valira del nord, que va a ajuntar-se poch més avall ab lo de l'est, es superbament hermós. Per aquell punt el riu passa per una gorja estreta y fondíssima, en quals parets, tapiçades de vegetació exuberant, creixen les eures y falgueres, y en qual fons s'escorren les aigües, bramant furioses en remorosos falls.

Basten vuit o deu minuts pera passar per entre algunes cases del terme d'Engordany, que forma ab Les Escaldes una sola entitat administrativa, ab categoria de quart o municipi autònom, dependent del comú de la capital, Andorra, cap de la parroquia. Engordany, en terror desigual, se troba en la part solana de la montanya, com en una graonada, desde qual punt se domina tota la Vall, de Les Escaldes a Santa Coloma.

La primitiva iglesia de Sant Jaume d'Engordany està avuy abandonada per amenaçar ruina. Era romànica dels primers temps, com també ho es una petita ermita baix l'advocació de Sant Romà, que's troba a poca distancia de la de Sant Jaume.

Cinch minuts més tard entravem en el carrer de Les Escaldes que condueix a la plaça, després d'atravessar per un pont de pedra el Valira y a les dues hores de nostra sortida d'Ordino.

Bonich aspecte presentava la plaça, engarlandada ab pins, serpentes y fanalets de colors, y plena de gent que al sò d'una estrident orquesta giravoltava alegra y bulliciosa. Era la diada de Sant Jaume, la festa major, la que tots celebraven lluint llurs millors trajos, les noyes ab vestits clars y virolats mocadors, y els minyons ab llurs millors gechs y flamantes gorres, quasi bé de pinxo totes. Baix aquell cel resplendent de llum ballaven el típic ball de Santa Agna, junt ab els d'Engordany, els quals solament en aquesta diada poden ballar en la plaça de Les Escaldes; rivalitats y diferencies de jovent, que no per esser infantils deixen de dur fatals conseqüencies, perquè més d'una vegada han ocorregut baralles entre abdós pobles. El ball consisteix en un contrapas puntejat primer pels fadrins major y menor, als quals segueixen els demés balladors, entrant després les fadrines y demés balladores; dançant junts un ball pla ab airosos moviments y garboses giravoltes, finalisant ab la *mitja cadena* que'n diuen, donant-se tots la mà y passant-se la parella de l'un a l'altre, acabant de vegades ab la *correnta*, que consisteix en agafar-se tots les mans y córrer, formant una serp, pels carrers, seguint als fadrins majors. Pinto-

resch resulta'l conjunt, y més acompanyat de la cridoria y rialles dels balladors, que entretenen ab freqüents traguets el bon humor de llurs parelles.

Es Les Escaldes el poble més freqüentat a l'estiu, y es sens dubte el més ben situat, pintoresch y atractívol dels andorrans. No sols per la fama de ses aigües termals sulfuroses sulfidriques, indicades en les afeccions herpètiques y de les vies respiratòries, venen aquí'ls forasters, sinó també per esser l'únich punt de la Vall on s'hi està relativament bé en els hostals y posades, pomposament titulades establiments, que's troben en aquest poble.

En la plaça de Les Escaldes, en qual angle nord se troba'l pont sobre'l Valira, hi ha una bonica creu gòtica de pedra, adossada a una de les cases. Quan dita casa no existia, fa mitja centuria, la creu, esbelta y d'agradable aspecte, presidia la plaça al mitg d'ella, oberta llavors del costat del riu.

En un dels carrers de Les Escaldes hi ha una font sulfurosa molt calenta, y les dèus termals principals se troben un xich més amunt, a la dreita del riu Madriu, prop de la seva desembocadura en el Valira. Aqueixes termes són abundantíssimes y la temperatura de l'aigua es de 70° C. A més de les aigües sulfuroses n'hi han de magnèsiques, bicarbonatado-sòdiques, nitrogenades, ferruginoses, etc., a variables temperatures, per més que les primeres són les més abundoses y les úniques que fins a l'hora present se venen utilisant.

Aqueixes aigües se perdien, fins que fa uns cinquanta anys els habitants d'Andorra començaren a utilisar-les, prenent banys en tosques banyeres de fusta. Més tard, fa una vintena d'anys, varen colocar-se dues banyeres de marbre en la casa dita allavors de Prat, que són les que encara existeixen en l'expressada casa, coneguda avuy ab el nom de balneari de Francisco Pla, situada en la plaça tocant al pont y banyant ses parets en el mateix riu.

Altres dues cases compten ab un parell de banyeres cada una, ont a la bona de Déu poden els banyistes remullar-se a llur pler y curar-se o emmalaltir-se més, perquè la direcció facultativa manca en Les Escaldes.

El poble es d'aspecte trist y pobre, com tots els andorrans; l'higiene y la condicia no hi són pas gaire conegudes, y l'acullida que als forasters s'hi fa, malgrat esser el més visitat per ells y el més en contacte ab la civilització, no passa d'una indiferencia una mica respectuosa o d'un mitg respecte seguit de forta y desvergonyida explotació.

Els voltants de Les Escaldes, ont abunden les rouredes y salzedes y els envellutats prats, són pintorescos en extrem. La temperatura es dolça, primaveral, durant l'estiu. Quan l'accés a n'aquesta vall deixi d'esser, com es avuy, pesat y fins difícil, s'obrirà pera ella una era de gran prosperitat, perquè serà molt freqüentada, sobre tot quan pugui deixar-se l'insecticida a les portes de les Valls y's pugui entrar ab confiança en totes les cases d'aquesta terra, que no són pas notables actualment per ses condicions higièniques, per la netedat que hi regna, ni per l'ausència de tota mena d'insectes que les fan preuades pera'ls entomòlechs, que poden estudiar-hi profitosament gran varietat d'especies que són compa-nyes inseparables de la gent deixada y bruta.

A L'ESTANY D'ANGULASTERS

Pera anar cap a Angulasters se surt del poble de Les Escaldes pel camí que va a Encamp, trencant a mà dreta així que s'ha passat el pont del Madriu, dit de la Tosca, y emprenent sobtada costa per cansadíssima grahonada. Als pochs minuts se veu a la dreta, sobre'l mentat riu, la fàbrica de llana, a qual espatlla aquest se precipita en grandioses cascates, en una fonda gorja rublerta de vegetació atapahida que s'extén per les dues voreres, formant un parch natural que tot l'ingeni humà es impossible que imiti.

Un quart d'hora més tard, després de forts zig-zags per pedregós camí de ferradura, s'han salvat ja'ls 225 metres de desnivell que hi ha entre Les Escaldes y la masía y bordes del Noguer, assentades dalt de gegantines roques, en mitg de conreus, prats y noguers centenaris.

Desde aquí'l camí es per un moment planer, y, al sortir dels cortals, una hermosa balconada domina l'encisador panorama de Les Escaldes y la vall d'Andorra, internant-se després per delitosa ubaga on creixen corpulents arbres que rega'l riuet del Noguer, que joganer y remorós per allí s'escorre, y que atravessem d'un salt.

Torna a esser la pujada fadigosa per camí poch menys que intransitable per lo pedregós. Atravessant conreus y prats, y passant per prop de precipicis sobre la carretera d'Encamp, en construcció, a la mitja hora més s'arriba a unes bordes; y tenint sempre al davant la bella silueta de l'ermita de Sant Miquel d'Angulasters, ab son típic campanar, en un quart d'hora de pujada arribem a sa mateixa porta, a 1,550 metres sobre'l nivell del mar.

Desde allí la vista s'extasia en la contemplació, a vol d'aucell,

de la vall de Les Escaldes y Andorra, rodejada, closa, per aquell march grandió de montanyes que tantes voltes hem nomenat.

Situada l'iglesia al bell mitg d'un vastísim planell englebat, però a la vora mateixa del cingle, se destaca majestuósament sobre'l

SANT MIQUEL D'ANGULASTERS

fons del cel. El dia que nosaltres ens hi trobarem, sota un sol radiant y una atmòsfera diàfana de Setembre, oferia aquell planell, ab la silueta de gegantines montanyes y la presencia d'aquella torra milenaria, que ha vist néixer y morir dotzenes de generacions, y que en aquella altitut ha vist congriar tempestes de furor apocalíptich, restant sempre incòlume; oferia, diem, un encisador aspecte.

La construcció de la capella es d'estil romànic del segle XI, de l'època pot dir-se florida, es a dir, en que l'arquitectura començava a preocupar-se dels detalls, com pot veure-s en alguns ornaments del campanar y al voltant mateix de l'absis.

Se conserva encara en son interior, però bon troç malmesa per

SANT MIQUEL D'ANGULASTERS: PINTURA MURAL

la barbarie dels grans y la maldat inconscient dels petits, una pintura mural interessantíssima, en la concavitat del altar major. Es de gran importància y mèrit aqueix curiós exemplar de l'època bisantina: mostra de l'ingenuïtat d'aquells artistes, mestres en l'art decoratiu.

Fa cosa de set o vuit anys que encara's trobava en l'altar major un quadro a l'oli, famós en el país, representant a Sant Miquel Arcàngel, degut, diuen els andorrans, al genial pinzell de Murillo. Sembla que no falta qui's fixà en el valor artístich del quadro y n'oferí molts diners; però'ls andorrans no volgueren may despen-

dre-s d'ell, essent-ne despossehits malgrat ells, ja que una nit, sense que ningú n'hagués esment, va ésser robat, y may se n'ha sabut més. Desde allavors quedà'l petit temple abandonat, oblidat, solitari en mitg d'aquella planuria, ohint sols els crits del bestiar, fins dins mateix del seu recinte, perquè en ell s'aixoplugaven els pastors ab llurs ramats durant el mal temps. ¡Trist destí d'aquell temple, que anyorava èpoques en que tal vegada presidia al seu redós un poblet y inspirava veneració en tota la vall! Pels voltants de la capella s'hi troben òssos humans en gran quantitat. Ningú ha sabut donar-nos-en explicació satisfactoria: sols podem acceptar per ben verossímil l'hipòtesi de l'existència en aquell punt d'una població fa temps desapareguda.

Encès per la fe en Sant Miquel, y al mateix temps aterrat per les pedregades que desde feya alguns anys castigaven els pobres conreus del planell d'Angulasters, un andorrà, ja vell, pagès de bona mena y home de l'antigor, que tota sa vida l'havia passada en aquelles montanyes guardant bestiar o conreuant una xica de terra, se proposà fa dos anys arreglar l'ermita, logrant-ho ben prompte ab sa tenacitat andorrana, visitant a l'un y a l'altre, ab esperances aquí y decepcions més enllà, però sense defallir, y comptant en resum quasi bé exclusivament ab les seves soles forces, ben modestes. Son zel y sa toçuderia montanyenca lograren posar mà a l'obra, y avuy dia la capella està neta, emblanquinada malhauradament, y fins lluheix una bonica imatge de talla; s'ha reparat el teulat y està altra vegada consagrada al culte, constituhint tot l'amor, la sola pensa d'aquell vellet, sech, fort com un roure, de primitiu candor, de figura simpàtica y vestint el típic y airós trajo curt de vellut b lau, y ab roja barretina al cap, propi d'aquestes valls, y avuy deste rrat d'elles, desgraciadament.

Tot nos ho explicà ab carinyo, deturant-se embadalit davant d'aquella candorosa y extranya figura de la pintura mural, que, com deya ab ignoscenta heretgia, era'l *Verbo Nazareth, Pare Etern, ricament vestit ab faixa de general y manto*. Pobre avi Casas! Déu li conservi son entusiasme y li augmenti'ls 78 anys que tant bellament porta damunt!

L'ermita d'Angulasters, y es aquesta una prova evident de l'importància que en son temps arribà a tenir, fou objecte de llegats y fundacions per part d'antigues families andorranes, segons ho acrediten testaments, que hem tingut ocasió de veure, dels XIVe, XVe y XVIe sigles.

Acompanyats per l'avi Casas, y entretinguts ab sa graciosa

parla, esmaltada d'antichs refrans, emprenguerem la pujada que, per entremitg de feixes y englevat, en un quart d'hora franqueja un collet, després d'haver passat per un agrupament de cortals, o sia cases on se guarden els forratges y grans y's tanca'l bestiar, a la montanya. A l'altra part del collet trobarem l'estany d'Angulasters, a 1,700 metres.

Sa poètica situació, ses voreres rodejades de petites montanyetes

ESTANY D'ANGULASTERS

cobertes de bosch que s'emmiralla en ses clares aigües, d'un blau intens, tenint com a fons les llunyanes montanyes de Canillo y Soldeu, per entre les quals treu el cap l'altiu Casamanya, fan d'aquest estany, de forma oval y d'una extensió d'un kilòmetre de llarg per 700 metres d'ample, un dels atractius més remarcables d'Andorra. A ses vores, descansant en les grans roques que allí's troben, respiràrem l'aire pur d'aquelles altituds, gaudint d'aquella apacible calma de la naturalesa, torbada sols pel suau remoreig del vent que riçava l'aigua de l'estany en petites onades. Allí escoltàrem a l'avi Casas, qui'ns contava, ab veu que semblava d'un altre sigle,

la rondalla de l'estany. Assegut a la vora d'aquest, sa silueta's destacava neta y clara sobre'l fondo blau de les aigües. Veus-aquí aquesta rondalla, que transcrivim literalment, o poch menys, pera que no perdi la seva ingenuïtat propria.

Comença dient pausadament el vell ermità que fa ja molt temps varen veure per aquí una dòna ab una pastera al cap el dia de Sant Joan, y diuen que una vegada en els cortals que aquí hi havia va passar Nostre Senyor a estil de pobre, y va trobar en un d'ells una dòna que pastava, y que al veure-l va dir-li si volia fer el favor d'anar a cercar-li una escampa de boix pera escombrar el forn, que li faria una coqueta. Aquella coca se li va fer gran, tant gran que li va omplenar tot el forn, y llavors li va dir: «Té'l'hauria prou feta una coca, però s'es tornada tant gran que sols t'en vui donar un bocí». I prou li donà un bocinot, més aquell pobre li va dir: «Poseu-vos la pastera al cap y escapeu-vos, y si sentiú soroll no us gireu pas endarrera». I aleshores se va sentir gran terratrèmol y s'hi va fer un estany com una coca; y així's diu que una vegada hi va haver gent que van veure'l matí de Sant Joan una dòna al mitg de l'estany ab una pastera al cap. «S'en diuen tantes de coses y hi ha tantes cabories al món!» afegí'l vell, allunyant-se d'aquell lloch ab rialleta més ignocent que irònica. Sa figura anà esfumant-se al pas segur de ses cames poch doblegades pel pes dels anys, fins a perdre-s entre les llunyanes bordes de Sant Miquel d'Angulasters.

UN DIA ALS ESTANYS FORCATS

Ab la fresca brisa matinal d'un hermós primer d'Octubre sortírem a punta de dia del poble de Les Escaldes. L'horitzó, sense un núvol, tenyit per l'aubada d'un color blau palidíssim, que feya surgir de les ombres de la nit fugitiva l'esplèndit paisatge en que està enclavat el poblet, ens prometia una bella jornada. Així, entre l'incertesa que dóna la primera claror del dia a les formes, empenguerem la sobtadíssima pujada que, costejant el joganer y saltirós Madriu per sa vorera esquerra, y passant pel costat de la fàbrica de mantes dels germans Calva, porta per pedregós y cansadíssim camí, en mitja hora llarga, al pont pla de Sassenat, a 1,325 metres d'altitut. A mitja costa, els colors riallers del dia feyen ja més precises les formes del paisatge. Per darrera la nevada montanya de la Tossa d'Angulasters el vivíssim color rosat del cel anunciava'l naixement del sol; els boscos de les vessants prenien color y forma,

mentres al fons, al darrera nostre, voltats de prats, verds encara, y d'ombrívols arbredes, fistonejats per la blanca escuma del Valira, y tenint com a fondo les capritxosament nevades montanyes d'Andorra, Arinsal, Pal y Ordino, que formen un rosari de dentada cordillera, se recolzaven en la vall els pobles de Les Escaldes y Engordany, ab sa barreja de cases terroses y edificis blanchs, guarnides

CAMÍ DELS ESTANYS FORCATS

de ramells de tabach, nota original y típica; completant el grandíós espectacle l'immens acord del cant que entona'l riu, que escumejant salta a cada pas de roca en roca en capritxoses y remoroses cascates.

Passat el pont, y per entre uns cortals que's troben a sa sortida, comença ja la forta grahonada que de sobtadíssima manera franqueja en trenta minuts els cortals d'Entremesaigües, ont, entre'ls prats de que està coberta aquella pintoresca vall, se junten dos rius: l'un, el de la dreta, procedent de les montanyes de Clarós, Pedrafita y Port Negre, y que, poch caudalós, baixa saltironant, y l'altre que, ab més doll d'aigua, arriba ab estrèpit, impetuós, dels estanys que

anem a visitar, formant allí'l Madriu, que's despenya en vertiginoses cascates fins a pagar son tribut al Valira, segons havem ja vist, prop de Les Escaldes. L'altitut d'Entremesaigües—el nom ja expressa la confluència de corrents—es de 1,500 metres sobre'l nivell del mar (1).

Seguint el mal camí, entre pedres y rochs, si bé ab menys pujada y planejant després, s'arriba, sempre acompanyat de la remor del riu, per qual vorera dreta anem, al cap d'una mitja horeta, a Ramio, agrupament de bordes y cortals, rodejats de prats y conreus de tabach. Allí vegerem pasturar nombroses ramades de xaïs, que, fugint ja de les primeres neus de l'alta montanya, venen a cercar un clima menys rigorós en aquell pintoresch recó. L'altitut de Ramio es de 1,700 metres.

Altra vegada en pronunciadíssim zig-zag, y tenint a nostres peus el riu, quals riberes encara guarneixen hermosa vegetació, emprenguerem una fortíssima pujada que, després d'haver-nos fet guanyar 100 metres (1,800 d'altitut), en trenta minuts més ens féu entrar en l'Estall, vall en miniatura, on se troba una borda rodejada de prats, per entre'ls quals corre'l riu, que, dividit en diversos braços, rellicsa suaument per immensa penya en plan inclinat, formant un tranquil y encisador saltant.

Sense temps pera descansar de tant fadigosa ascensió, torna a pujar el camí fortament, y en poch temps, deu minuts, a guanyar 100 metres més, pera trobar altra petita plana entre quals prats se troba la darrera borda, Fontverd (1,900 metres), aon més de 150 vaques, fugint també dels freds de les altures, pacíficament pasturaven escampades pel pla y per la montanya.

Aquí donàrem una darrera ullada a la vegetació que anavem deixant: pins, abets, avellaners silvestres, que's troben en gran abundancia; salares, que s'emmirallen en el riu; sauquers borts, que esmalten de notes vermelles el paisatge ab llurs grans, y els gers, qual delicat fruit embauma l'aire ab sa fragancia. Entravem ja en la monòtona encara que grandiosa vegetació de les grans altituts, formada exclusivament d'abets y pins negres, propis sols dels climes glacials. S'entén vegetació arborescent, perquè pels englevats de les montanyes la flora es encara rica y variada. Entre les mils plantes que peixa'l bestiar per ells, cal esmentar la regalesia, que en molts indrets creix ab exuberancia prodigiosa, y de la que n'es àvit el bestiar, que la flayra desde gran distancia.

(1) Desde Entremesaigües surt un camí que, passant pels Graus, va al Port de Pedrafità, y per la vall de la Llosa a Cerdanya.

Al sortir de Font Verd, darrer cortal que, com hem dit, deviem trobar, pujant 50 metres, y als quinze minuts, s'entra en un estret y llarch collet, collet d'Infern, qual costat esquerre, el solar, forma immensa tartera de feixugues pedres.

Vint metres més de desnivell, y passem un troç de bosch, per un dolentíssim viarany, arribant moments que, més que camí, es un verdader plan inclinat, ab exposició d'esllavissar-se homes y animals y caure en el riu que uns quants metres més avall passa; y deixant en la frondosa ubaga una font, Font Freda, de gran anomenada per la temperatura de l'aigua que abundosament surt de la pedra, deu minuts són prou pera sortir sobre les runes d'una antiga farga situada sota un petit pla en que'l riu se parteix. Aquí, en el fons d'aquesta vall plena de roques en descomposició, existia fa més de cent cinquanta anys el poblet de Baells, que mitg soterrà una terrible allau de neus, essent abandonat pels seus habitants pera cercar climes més benignes. Allí prop existí la farga de que hem fet esment, y que era sols coneguda per *La Farga*, on se treballava'l mineral de ferro, que's portava en matxo dels Meners de Porté, llunyana mina situada a l'altra vessant del Pireneu. Fa més de seixanta anys va esser abandonada, després d'haver-se talat bona part d'aquells frondosos boscos. Entre les runes se veu encara'l pesat mall, que molts guies y excursionistes proven inútilment d'aixecar.

Aquí l'espectacle que als nostres ulls s'ofereix cambia per complet. Un bosch d'altíssims pins negres se desenrotlla y munta l'ample coll davant nostre, tapant les montanyes, quals retallades crestes, mitg nevades, sobressurten desde l'est al sud, formant un semi-cercle grandíós. En mitg de l'esgroguehida gleva, que ha rebut ja, al començ de la tardor, la gelada halè precursora de l'hivernada, comença a clapejar la neu. Malgrat el sol radiant, el fred es penetrant y viu.

Ens internem en aquest bosch immens, a través del qual el riu corre follament, ab estrèpit, amagat entre'ls arbres centenaris y descrivint mil sinuositats. Solament un guia molt pràctich, un paquetaire, pot trobar el camí, un viarany que's pert sovint entre lo més intrincat de la selva, perquè devegades es precis obrir-se pas pel brancatge que'l pes de la neu o els vents han fet inclinar. Al cap d'un quart sortim a l'Estall Serré, a 2,030 metres, planell englevat, com clariana al mitg del bosch, y on peix el bestiar durant la calor. El riu atravesa aquest planell, y's té de franquejar a gual, fent salts y equilibris damunt de les pedres, no sense cert perill aleshores, per-

què estaven aquestes glaçades y eren relliscoses. No triguem a trobar-nos dins d'altre bosch més atapahit encara, el Bosch de la Traba (2,100 m.), en el que s'escorren riuets procedents de nombroses fonts de temperatura glacial y de clara y cretallina aigua, que van a pagar el llur tribut al riu principal, el Madriu. A voltes semblen barrar-nos el pas, tantost el feixuch brancatge dels pins, inclinats envers la terra, com si volguessin pagar-li'l tribut que tart o aviat tot ser viu li deu; tantost les despulles d'arbres centenaris que en mitg d'aquell sublim desordre de la naturalesa's veuen per terra, com esquelets de gegants immensos, vençuts, a la fi, per la feresa dels elements que durant centuries els havien respectat, per les allaus de la neu, per la furia de l'huracà o pel fuetgeig del llamp, senyor d'aquestes altituts. Tot contemplant la naturalesa en sa sublim majestat, als pochs minuts arribavem al Pont de la Gaytanta, altra plana en que'l riu se precipita en remorós y pintoresch saltant, rodejat d'arbres (2,130 metres). Altre cop dins un bosch, ja menys frondós, veyem a través de les clarianes del mateix, ja més aprop nostre, la majestuosa silueta de l'alt macís del Pireneu, a l'est, sud-est y sud, macís qual cresta forma la linia divisoria d'Espanya y Andorra per aquell indret, y on se troben portells o ports que sols se franquegen sense perill a l'estiu, però que'ls pobres paquetaires, ab greu exposició de llur vida, freqüenten en tot temps, pera burlar la vigilancia fiscal.

Ja començavem a trepitjar neu y a trobar gelades les corrents de poch desnivell.

Durant mitja hora llarga varem seguir a través del bosch, sortint a un planell ben ample nomenat Pla de l'Incla, a 2,160 metres d'altitut y francament rodejats de montanyes regularment nevades.

Atravessant altra vegada'l riu, y per dins d'un bosch menys espès y frondós que'ls passats, y quals pins tenen fama per la bon-dat de llur fusta, s'emprèn la pujada novament, y als trenta minuts, aclarint-se encara més els arbres, ens trobem al planell de Citut, a 2,220 metres sobre'l nivell del mar.

Aquí'l quadro torna a canviar del tot: son aspecte es trist y fins monòton, però gran sempre: la naturalesa està sola en sa grandiosa simplicitat. Immenses tarteres, un veritable caos de roques, descompostes per les gelades hiperbories y per la furia dels elements; montanyes nues, agudes, que semblen voler escalar el cel y desafi-lo, sobressortint a voltes per damunt dels núvols; englevats groguenchs, clapejats de neu; roques ací y allà com runes ciclò-

pies; algun migrat pi, trist y perdut en aquell desolat desert, que espera, resignat, la mort com altres qual esquerdalench esquelet per allí's veu: tal es la visió dantesca que davant nostre s'extén per tot arreu. Avuy el blanquinós matiç de la lleugera nevada que s'hi es extesa ab son blanch polcim festonejant les roques, ha embellit tant

ESTANYS FORCATS

el panorama dins la seva tristesa, en la qual s'endevina la proximitat de l'hivernada, que'ls ulls no's cansen d'admirar-lo.

Del planell de Citut, trenta minuts de fortíssima pujada per l'englevat, y saltant rochs, que ab els peus feyem rodar avall, són necessaris pera salvar els 105 metres de desnivell que hi ha pera arribar al mateix peu del primer dels estanys, el qual s'anomena propiament Forcat y dóna nom a tots tres, havent pujat en quatre hores y mitja a l'altitud de 2,325 metres que'ns marca l'aneroide a la vora del mateix estany.

Situat en una gran y accidentada planura, rodejat de petits serradets y de cims que encara s'aixequen 400 y 500 metres més amunt, pot dir-se que es propiament un aixamplament del riu que

l'alimenta, perquè entra en l'estany pel seu extrem NO. y en surt per l'oposat, S. Avança en l'estany, com un promontori, un aplech de roques que'l divideix en dues parts irregulars: d'aquí s'origina'l seu nom.

Les aigües, riçades lleugerament per l'oreig, d'un to grisench, per reflectir-se en elles la grisa montanya y el cel, també gris, emboirat, són de crestallina puresa, glaçades en ses vores y plenes en molts indrets de finíssims jonchs. Reben, com hem dit, y li tornen més tard, el tribut del riu Madriu, l'aixordador company de nostra ascensió. Al SE. de l'estany se veu la portella de Citut, y sobre d'ell el port de Vallcivera, passos abdós pera entrar en la Cerdanya.

Guanyant un cim que en deu minuts se puja, per tarteres y englevats, se troba'l segon estany, dit del Pla de la Pleta, que es de forma ovalada, rodejat d'altíssimes y capritxoses roques, que són més vistoses ab la neu que les clapeja, y que's reflexen en aquelles manses y clares aigües, poblades, com les de l'estany primer, de nombroses y riquíssimes truites salmonades, que veyem corre ab gran velocitat. Altitud, 2,390 m. Un últim esforç ens porta, després de regular pujada, y als quinze minuts de trepitjar neu fins a enfonsar-nos el peu, al darrer dels estanys, el conegut per l'estany de l'Illa, que es el més hermós y gran, ja que'n fa dos dels altres. Sa forma es rodona, lleugerament ovalada, formant una gran y capritxosa roca quasi separada de les vores, com una illa, lo que li dona'l nom que porta, y quals riberes, tallades a pich, s'emmirallen en ses riçades aigües. No reb cap afluent: l'aigua hi neix en abundancia, y, al sobreixir, dóna lloch a una corrent constant, que alimenta, com hem vist, els altres dos estanys, y es el primer fil d'aigua del Madriu. Aquestes aigües són mortes: no hi ha en elles l'esclat de vida que en els altres dos estanys hi donen les truites, degut pot-ser a la temperatura glacial de sa altitud, 2,440 metres.

Donem desde allí una darrera ullada al rosari de carenes y montanyes que dominem, mitg blanquejades de neu; als dos estanys que a nostres peus ovirem, el de més avall ab sa forma capritxosa; als boscos y montanyes que hem deixat enllà, molt lluny, esfumats per la boira grisenca que s'aixeca de la terra; deixem aquells llocs qual grandiositat aplasta, en que sols hi regna'l silenci de la mort, y emprenem la baixada, que es més penosa y difícil per les relliscades que'ns fa donar la neu, que ja es glaçada en la part ubaga.

I, així, tot conversant ab el guia, qui'ns comptà com trobaren dos homes glaçats de fred a l'hivernada per aquells ports; com la

neu, ab sos remolins, el torb, sepultà a Citut a cinch contrabandistes; com en aquest mateix planell fa cosa de set anys un toro matà a banyades al pastor, en Roger de Canillo, en el mateix indret on pochs dies abans l'hi havia donat forta pal·liça, venjant-se'n tant furiosament que al trobar-lo'l baillet, son fill, per cert, y pujar-hi pera recullir-lo'l batlle, el metge, el nunci y el desener ab quatre homes, que es lo que disposen les lleys quan ocorre una mort violenta, sols trobaren un munyoch de carn desfeta y òssos esberlats; y altres contes y succehits, sempre de notes tràgiques, perquè aquelles terres inhospitalaries sols tenen histories, llegendes, tradicions y rondalles de caràcter dramàtic; passàrem molt bella estona distrets ab la pintoresca parla montanyenca, esmaltada de galicismes y barbarismes, fins que'ns trobàrem a mitg bosch de la Traba al retornar a Les Escaldes, com es natural, pel mateix camí, l'únich relativament practicable.

Allí, en una clariana del bosch, y junt a la gelada y rica font de la Gaytanta, que brolla en una roca al bell mitg d'ell, emprenguerem al peu dels altíssims y negres pins la difícil tasca de cuynar un arroç, del qual la gana'ns en féu donar ben aviat compte, regat ab bon vi y fresca aigua, en mitg del bon humor y l'alegria que dóna l'avinensa y'l recort agradable de l'excursió.

Reprès el camí, ja reconfortat el cos, al cap de dues hores d'equilibris y exercicis violents, trepitjavem contents y satisfets els carrers del poble, quan ja'l negre mantell de la nit cobria la terra y feya perdre sa forma a les coses, tatxonant de punts lluminosos el blau firmament, mentres seguia aixordant encara nostres orelles aquella remor del riu que en sa última caiguda al Valira, prop de Les Escaldes, omplena l'espai ab sos crits y joganeres rialles.

DE LES ESCALDES A FONTARGENT Y A L'HOSPITALET

Pera emprendre la caminada cap a França es necessari matinejar y lliurar-se tot lo més possible de rebre'l sol, que en les grans altituds dels ports estabella y en lo restant del camí rosteix. Aixís ho férem nosaltres; y encara l'esplèndit ple de lluna projectava fantasmagòricament sa claror y ses ombres per la plaça de Les Escaldes, y les últimes halenades de l'aire fresch de la nit omplenaven els pulmons, quan sortiem cap a l'Hospitalet.

Atravessàrem als pochs moments pel pont de pedra de la Tosca el riu Madriu, que allí sota s'ajunta ab el Valira; emprenguerem forta pujada pera guanyar el collet de Caldes, desde on se veu el

pintoresch panorama d'Engordany y Les Escaldes, ab Andorra la Vella al mitg de sa hermosa vall y Santa Coloma al fons, ab el superb march de les altíssimes montanyes que l'envolten.

Passat el collet de Caldes se troba'l petit riu Noguera, que s'estimba en bonica cascata y desemboca a sota mateix en el Valira.

Pochs minuts de dolenta y pedregosa baixada són menester pera trobar ja explanat un troç de l'ampla carretera, la primera que hi haurà en les Valls y que està en construcció desde fa uns tres anys, a càrrech de l'erari públich, fent necessari l'exacció de contribucions, que paga de malíssima gana'l país, acostumat a no contribuir ni en poch ni en molt als gastos públichs, que fins ara desconeixien.

Sota mateix del coll que hem passat, una brigada estava treballant en les obres ab gran activitat, pera obrir y explanar el camí entre immenses roques, vora del riu, que allí s'engorja escumejant. Al passar-hi, nos hi detinguerem fins que la claror del dia fou ben entrada, pera presenciar l'explosió d'una barrinada, que per cert obrí una gran penya aparatosament, com si fos tramoya de teatre.

Sempre per la carretera, que, ben traçada en suau pendent, remonta la vorera esquerra del riu, que descriu aquí gracioses curves, y forma a voltes, sota immenses penyes, gorchs ab imposants dolls d'aigua, arribavem, després de tres quarts d'hora de camí per aquest congost, dit de la Bartra, al pont d'Encamp, ont acaben els 4 kilòmetres de carretera oberta y explanada. El sol començava a daurar les crestes dels alts cims, quan quinze minuts després, y per camí ral o de matxo, deixant a l'esquerra l'ermita de Santa Maria, ens trobarem a l'entrada d'Encamp, per cert en un fangar pestilent y sota l'iglesia parroquial, d'estil romànich, ab bonica y esbelta torra quadrada y curiós y típich porxo.

Formen la parroquia d'Encamp quatre poblets quasi units, que s'escampen per aquella verda vall, regada pel Valira: lo dit propiament Encamp, on ses cases, com ovelles a l'entorn del pastor, s'ajunten al costat de l'iglesia; el de La Mosquera, separat pel riu, y que es el més gran, ab una riquíssima font en la plaça; el de Tremat, arrupit en l'altre cantó de la vall, y Les Bons, a cinch minuts de La Mosquera, en el camí de Meritxell y a la vorera dreta del riu, al peu d'una rocosa montanya en qual cim se troba una capella junt a les runes d'un castell que fou antiga possessió dels Comtes de Foix.

Además dels expressats poblets, constitueixen la parroquia d'Encamp un caseriu anomenat Lo Vilar, que's troba en la part

occidental de la vall, a mitja montanya, y algunes masies y cortals. Es la parroquia que té més agrupada la seva població, que no excedeix de 800 habitants. Altitut d'Encamp, 1,347 metres sobre'l nivell del mar.

Als pochs moments de passat l'esmentat poble de Les Bons, que's deixa a l'esquerra y a l'altra banda del riu, se troba a la ma-

ENCAMP

teixa mà l'oratori de Parrot, molt anomenat en aquesta parroquia; se franqueja'l riu Pregó, rocosa riera que fa la partió dels termes de les parroquies d'Encamp y Canillo, y llavors s'emprèn una vertiginosa pujada dita del Lloser, pera guanyar una altura sobre'l riu, de més de 100 metres. El camí ral, que may deixem, es aquí perillós, ja que, penjat en una vessant de la montanya, té a sos peus, y a gran distancia, el riu, que encaixonat serpenteja per abruptes roques que formen espantosos precipicis, estimbant-se ab espetech de tro. Es un espectacle que corprèn. Sembla que un se trobi davant dels més sorprenents y fantàstichs paisatges alpins y tirolesos.

Allí, en mitg d'aquell esclat de la natura, se troba penjat com un niu d'àligues Meritxell, petit poblet de la parroquia de Canillo, tenint per march quatre prats que semblen immenses esmeragdes incrustades en la roca. Poch més amunt, com una àliga en son

niu, en mitg de la serena calma y majestat de lo diví, se troba l'ermita de Nostra Senyora de Meritxell, recolzada en l'esgarrafós precipici, com volent ab això simbolisar que fóra d'Ella, apartant-se de son mantell protector, se corre'l perill de caure en l'abim. La Mare de Déu de Meritxell es la llegendaria protectora de les Valls, y sa patrona, en virtut de solemne decret del Molt Il·lustre Consell general de l'any 1870.

En tots temps ha inspirat moltíssima devoció en el país, quals habitants, en demanda d'alivi a les llurs penes, no han acudit en va a l'intercessió de tant gran Senyora. L'imatge primitiva es bisantina, y la tradició conta que fou trobada, no se sab l'any, en mitg d'una gavarnera (roser silvestre) tota florida, el dia 6 de Janer, festa de l'Epifania, fet miraculós, tota vegada que en aquella època de l'any no floreix cap planta, per envolcallar-ho tot la gebra y la neu. L'ermita, bastant espayosa, y dins la qual se veuen nombroses presentalles, altres tants testimonis de gracies alcançades, no té cap mèrit com obra arquitectònica, ni cap valor arqueològic. En ses parets s'hi veuen tosques pintures al fresch que no acrediten pas gayre'l pinzell ni'l gust del seu autor.

Al costat de l'ermita hi ha un hostel ab cambres espayoses, on se dóna aculliment.

Desde Encamp fins a Meritxell no hi emplearem més enllà d'una mitja hora llarga. Meritxell se troba a una altitut de 1,590 metres.

Altra pujada fortíssima en zig-zag per camí molt dolent ens porta sota una bonica creu gòtica, de pedra, passada la qual ovirem ja'l petit poblet de Prats, en mitg d'un ben conreuat planell que en plan inclinat davalla fins al riu, que molt pregon s'escorre ab gran remor.

Adelantem pel camí, planer, entre conreus y prats; a travéssem per primitiva palanca'l riuet del Forn, que forma aquí una migrada però sorollosa cascata de més de 100 metres, sota la palanca, precipitant-se en el Valira; passem pel mitg del petit poblet, en qual rònega iglesia hi ha un bonich retaule, y als pochs minuts ens trobem ab una forta baixada, desde ont ovirem el poble de Canillo, capital de la parroquia del seu nom, situat al peu d'altíssimes montanyes, que si'l defensen un xich de la glacial temperatura a que té dret per rahó de la seva altitut, en cambi li aboquen tota la neu que'l vent huracanà de l'hivern escombra dels alts, trobant-se ab aquest motiu ab molta freqüència incomunicat.

Acabada la baixada, davant mateix de Canillo, deixem una

ermita a la dreta, a través per un pont de fusta'l Valira, que s'escorre aquí mansament en pendent suau, y no triguem a entrar en el poble, que es bastant gran y no té mal aspecte. No hi empleàrem, desde Meritxell, més enllà de mitja hora.

Formen aquesta parroquia, la més vasta de la vall, perquè

CANILLO

arriba fins a la frontera francesa, prop de l'Hospitalet, els pobles de Prats, Forn, Aldosa, Plans, Ransol, Sant Pere, Tarter y Soldeu, a més de diverses masies y bordes escampades. Es la parroquia més rica en bestiar de tota classe y té uns 1,200 habitants.

Pel cantó de l'iglesia baixa de la montanya, formant una bonica cascata, el riuet de Montaup, procedent de Casamanya. Sota mateix del poble desaigua en el Valira.

Desde Canillo pot anar-se a Ordino pel collet d'aquest nom, situat en una estribació del macís del Casamanya, en cosa de dues hores y mitja.

Desde Canillo, seguint per la vorera dreta del riu Valira'l camí ral de Soldeu y frontera francesa, a cosa de deu minuts ens trobà-

rem davant de l'iglesia de Sant Joan de Casselles, asseguda damunt d'una roca sobre mateix del riu. Es una bonica construcció romànica, ab típica, esbelta y ben proporcionada torra quadrada; té un antich porxo, com una ampla galeria; un bonich àbsis romànic, y en son interior crida l'atenció'l retaule de l'altar major, de veritable mèrit. Se creu que va esser la primitiva iglesia de Canillo.

SALT DE MOLES

A l'abandonar Sant Joan de Casselles, s'interna'l camí, que no deixa may la vorera drete del Valira, en un petit congost, rodejat d'altres montanyes, y als quinze minuts trobavem a mà esquerra l'hermosa y imposant cascata del riu de Moles o de l'Estanyó, que, provinent de la vall de Riu y de l'estany de l'Estanyó, se precipita entre grans roques, y desde 35 metres d'altura, pera llençar-se als poch moments al Valira.

Entra'l camí llavors en una petita vall, la vall de Canillo, plena de boscos atapahits en sa part ubaga, tenint ja al davant les altes montanyes de Soldeu, macís del Pireneu en aquella banda; y remontant en suau pujada la vall del Valira, anem veyent, successivament, a nostra esquerra, a la part solana de la montanya, en

terror pedregós y erm, més al peu de boscos y prats, poblets de miserable aspecte d'un to grisench y negre, que alguna casa blanca solament trenca. Aquests poblets són, per l'ordre en que's troben, l'Aldosa (tres cases), Ransol (quinze o setze cases de color terrós), el Tarter (ab unes sis casotes), y Sant Pere, que es l'últim, on se troba al sortir al pla d'Incles la rònega ermita de dit nom, ab restos de pintures murals mitg esborrades. Sota Sant Pere hi ha un pont que salva'l Valira.

Poch més amunt s'obre a la nostra esquerra l'ampla vall d'Incles, per la qual s'escorre mansament el poèlich riuet del mateix nom, que no lluny d'allí paga'l seu tribut al Valira. Passat el lloch on se junten els dos rius Incles y Valira, al mateix peu de les rocoses estribacions de les montanyes de Soldeu, sobre les quals se troba'l poblet d'aquest nom, y abans d'arribar a la palanca d'Incles, bifurca'l camí: l'un a la dreta, y l'altre a l'esquerra, vora del riu, cap a la vall d'Incles. Cap allí trencàrem, remontant la ribera dreta del riuet esmentat. Als pochs moments vèyem al lluny, trayent el cap de forma imponent y capritxosa, la montanya de Jouclan.

A mida que anem avançant, la vall se'ns presenta més animada y atractívola. Per tot arreu se veuen bordes y cortals, plens de gent, atafegada en afemar els prats, preparant-se pera la vinenta primavera, en la qual, després de la llarga hivernada, retornarà la naturalesa a la vida. Nombroses ramades de bestiar boví y cavallar aprofiten els darrers dies de tardor, pasturant y corretejant per aquells prats, que ja comencen a groguejar.

Al trobar-nos davant les primeres bordes veyem al fons una gran depressió en les montanyes, y en mitg d'elles, formant com una corda penjada entre dues roques, endevinem el pont de Fontanyent, mitg tapat per espessa nuvolada y per la forta barrufa que a son cim queya en aquells instants.

Pel fons de la vall s'escorre tranquil el riu per suau pendent, y en una y altra vessant se veuen altes montanyes poblades de pins y abets alçar als núvols la rocosa y pelada testa. Anem avançant per la vall, que'ns ofereix a cada pas nous y sorprenents punts de vista, ab la bella silueta dels pichs de Jouclan y Fontargent a l'enfront nostre y el enasprat turó del Monjo a la nostra esquerra.

Al cap d'una hora d'haver entrat en la vall d'Incles s'acaben ja les bordes y'ns trobem a una altitut de 1,900 metres aproximadament. Allí s'obre a la nostra dreta una ampla vall, la de Jouclan, que recull les aigües de l'estany d'aquest nom, les quals conflueixen en el riu d'Incles. Poch abans, a la nostra esquerra, hem trobat un

riueta que baixa impetuós de la montanya y té sa naixença en els petits estanys d'Incles, situats no lluny d'allí.

Pochs minuts més amunt, atravessat llavors el riueta que ve d'Incles, comença l'ascensió del port pel punt conegut pel Manegó, essent la pujada suau per un molçut englevat aont els peus s'hi enfonzen com en preuada catifa. Mitja hora dura l'ascensió en zig-zag

VALL D'INCLES

per un tarter cobert d'espessa gleba, y després d'un petit y darrer esforç, cinch minuts de pujada un xich dreta basten pera guanyar el port de Fontargent, planell d'uns 200 metres d'ample per 300 de llarch, englevat, y en qual centre s'hi veu una pedra plana que es la fita que senyala la frontera francesa, aon respirem la freda haleda de l'aire que sempre hi corre.

Desde aquest punt un panorama esplèndit se'ns presenta arreu. Als nostres peus, y ja en territori francès, els dos estanys de Fontargent s'extenen al lluny, voltats de capritxosos serradets, el gran ab dos braços que s'entren en les tarteres a la dreta, més petit y rodó'l de l'esquerra, dividits per una mena d'istme o llenca de terra per on se passa pera seguir el camí d'Aston, que vorejant el riu de Fontargent, que ve de l'estany gran, sortint per ampla brocalera, baixa per un frondosíssim y selvatge bosch d'alguns kilòmetres d'extensió fins a dit poble y ses cabanes.

L'aigua, d'un color gris blavench, de l'estany gran, molt més gran que'l d'Angulasters, està plena de sabrossíssimes truytes salomonades. Quan durant l'estiu esclata la tempesta, l'huracà aixeca verdaderes onades fins d'un metre y mitg d'alçada, y en la llarga hivernada tot l'estany es una panna immensa de glaç.

Al fons, per damunt dels estanys, se descobreixen diverses línies de montanyes de capritxosos contorns, fins esfumar-se en l'horitzó, sobre tot quan, com el dia de la nostra excursió, el cel estava cobert d'espessos núvols de distints matisos. Aquelles montanyes són conegudes ab el nom de montanyes de Gudenés, y entre elles se dibuixen valls profundes de diversos colors, dominant la nota fosca de les grans boscuries.

A l'altra banda, cap al sud, se desenrotlla l'hermosa vall d'Incles, que hem seguit al venir, servint-li de march la gran montanya de la Riva Escorxada a l'altra banda del Valira, y en darrer terme les montanyes de Cerdanya y Puigmal.

La tradició vol fer passar pel Port de Fontargent l'exèrcit deslliurador de Lluís *el Piadós*, quan vingué a desallotjar de moros la nostra patria. Es això molt verossímil, per quant aquest port es el més baix dels Pireneus, el més planer y franquejable en una gran extensió, y sens dubte'l camí mellor y més directe pera entrar a Catalunya desde Tolosa y Foix.

No obstant, sols es freqüentat pels andorrans que van a França a la verema envers Tarascó y Foix, y pels paquetaires, perquè s'estalvien molts kilòmetres de camí y surten ja molt endins del departament de l'Ariège.

La tradició esmentada afegeix que Lluís *el Piadós*, a son pas, plantà una argolla de ferro en el cim del pich de Fontargent.

Al devallar donàrem una darrera ullada als estanys, que la negra nuvolada grisava més cada volta, y a la pintoresca vall d'Incles, y al cap d'una hora y quaranta-cinch minuts entravem altra vegada al mateix peu de la palanca sobre'l riu d'Incles.

Atravessada aquesta, comença una sobtadíssima pujada pera guanyar ab ràpits zig-zags, entre roques encinglerades, una altitut d'uns 1,850 metres, dominant sempre, a la dreta, la vall del Valira, y a l'esquerra la de l'Incles. Se planeja llavors uns minuts, y de nou s'emprèn vertiginosa pujada per un camí penjat com niu d'àligues, que dóna la volta a una espadada roca, darrera la qual s'amaga Soldeu, últim poble de la vall en aquell indret, a la respectable altitut de 1,969 metres sobre'l nivell del mar. Compta ab ünes dotze cases, una petita iglesia y una estació telegràfica francesa.

Per cert que en aquest lloch ens sorprengué trobar un hostalot bàrbarament car, tant o més que qualsevol gran restaurant de París, perquè lo que allí costa un gran dinar, fan pagar aquí d'unes dolentes sopes de pa de segle,—que Déu *no'ns en dó*, si'n tenim de forment,—unes rostes de pernil mal fregides y unes peres confitades l'any vuyt; tot acompanyat, com de costum, segons digueren, ab males formes y forces renechs, y faltant als més rudimentaris

PORT DE SOLDEU, MIRANT A FRANÇA

principis de l'hospitalitat. Es, donchs, dever nostre recomanar a l'excursionista que no pernocti ni mengi en aquest hostal, anomenat de can Hostet, qual mala fama s'extén desde Ax-les-Thermes fins a La Seu.

A Soldeu trobarem altra volta la carretera, el troç que, passant pel port d'Embalira, llesta completament y en poder del Consell General, va fins a la mateixa frontera francesa. Desde allí, pera arribar al punt on passa la carretera que va de Tolosa, Foix y Ax fins a la Cerdanya, hi ha encara cosa d'una hora, de lo que's dedueix que la carretera andorrana no té sortida enlloch, aïslada en mitg de la montanya, sense utilitat quasi bé pera ningú, a través del port, sepultat en la neu durant sis o set mesos de l'any.

Aprofitarem els 4 kilòmetres y mitg que, planejant per la

montanya en una hora, després de passades les bordes d'Embalira, últimes que's troben, porta fins al bell peu del port de dit nom.

Allí ja's deixa la vegetació de pins negres, els prats y conreus que rega'l Valira, y allí deixàrem també les nombroses sinuositats que fa la carretera pera guanyar el cim del port, y emprenguerem pesadíssima pujada per l'englebat. Hora y mitja durà l'ascensió baix un sol tropical, que un suau oreig feya sols soportable, y, després d'haver passat y repassat sis o set voltes la carretera, ens trobàrem dalt del port, a 2,475 metres d'altitut. En sis hores havíem pujat 1,400 metres (1).

La vista que per abdues vessants se disfruta es, en veritat, meravellosa: pel cantó d'Andorra's desplega a nostres peus la vall del Valira, qual naixement té lloch en els famosos estanys dels Pessons, que's veuen cap al cantó del SE., y que són en nombre de divuit o vint, els més pintorescos de la vall, y cap al SO. y O., per aon s'escorre'l riu, masses enormes de montanyes fins a esfumar-se en el llunyà horitzó.

Pel cantó de França s'obre l'abrupta vall de l'Ariège, que té com a march les fantàstiques y grandioses montanyes de Porté, Carlit y Puymorens.

En aquest port hi ha la partió de les aigües dels dos mars: les del nord van a parar a l'Atlàntich per l'Ariège, que neix allí prop, qual riu es tributari del Garona, y aquest, a sa vegada, del Gironda, que passa per Bordeus. Les aigües del cantó d'Andorra van al Mediterrani pel Valira, afluent del Segre, qual riu a sa vegada desai-gua en l'Ebre a Mequinença, pera pagar a Tortosa son tribut al mar llatí.

La carretera desde'l Port té 5 km., fins que arriba a la ratlla de França. L'abandonàrem per la drecera, que en rapidíssima pendent per englevat y roques, decantant-nos a l'esquerra, ens dugué a la Font de la Gabatxa, d'aigua riquíssima. En aquell indret, a un tret de fusell, hi ha l'estany de Font Negre, aon naix raquílich l'Ariège, que esdevé a Ax un gran riu.

L'imposant silenci de la naturalesa es sols interromput pel dringar de nombroses esquelles de diferents sons, y arreu on la vista's dirigeixi se contemplen grans ramades de bestiar boví, cavallar, de llana, etc., que animen aquelles soletats.

Al cap d'una hora d'haver començat la davallada, nos trobem

(1) Desde Les Escaldes, no fent la marrada per Fortangent, que, com se pot suposar, no es possible fer en un sol dia.

junt al migrat Ariège, entre unes cabanyes de pastors, els quals, a cambi d'una almoyna, perquè'l preu que'ns fan pagar no sembla altra cosa, ens deixen assaborir riquíssima y perfumada llet, en tascos vasos de fusta. L'indret on se troben aquestes cabanyes es conegut pel Pas de la Casa: la ribera dreta del Ariège es ja territori francès. Nosaltres seguirem l'altra ribera, que es encara d'Andorra y es coneguda per La Solana, y per camí, més que traçat, endevinat pels guies y faldejant el repeu de les montanyes per passos perillosos, arribarem, després d'atravessar el riuet de Sant Joseph, al peu del Port dret o de Soldeu propiament dit, que té 2,575 metres d'altitut. Per ell passa la línia telegràfica, y a l'hivern es el sol camí pera'ls poch's vianants, contrabandistes o paquetayres que trepitgen aquesta terra inhospitalaria, y als quals guien y orienten un xich els pals de dit telégraf quan la neu tot ho invadeix.

Per rahons d'humanitat es imprescindible que'ls Govern's de França y d'Andorra's posin d'acord pera fundar dos refugis: un en el Cap del Port y l'altre en el Pas de la Casa. Moltes desgracies podrien així evitar-se, perquè en paratges tant perillosos troben tràgica mort molts infeliços que en la lluita per la vida cent voltes s'exposen, al franquejar el Pireneu, en busca d'un pobre bocí de pa, essent la neu d'aquelles augustes soletats blanca mortalla d'homes bons pera treballar y gaudir de la vida.

(Acabarà)

COMTE DE CARLET

NOTES SOBRE SANT JOAN DE MALDANELL

Jo no sé'l valor que tindria un llibret qual títol tinch oblidat, en el qual se feya procedir l'etimologia de Maldà d'*Amigdulanum*. Allí's deya que un Comte de Barcelona havia donat a un guerrer, per un gran fet d'armes contra'ls sarrahins, el *Campum amigdulanum* (sic), que, traduït al català, resulta esser *Amelldà*, com si diguessim *Ametllerà* o camp d'ametllers. Efectivament, abunda en aquella terra dita planta. *Amelldà* fou convertit en *Meldà*, y més tart en el nom actual. Fa verossímil dita opinió'l trobar-se en alguns documents molt antichs la paraula *Amallans* pera anomenar dit poble. *Amallans* y *Ametllerars* no difereixen gran cosa. Lo més seguit es trobar-se en llatí *Amaldanus*, així com el diminutiu *Amaldanellus*, essent per Maldà, Maldanell, lo que pera Barcelona es la Barcelo-

neta. Maldà subsisteix encara, mentres que de Maldanell sols ne resta'l recort. Maldà compta entre ses glories en Pere Ramon de Maldà, Albanell de sobrenom. Sobres d'ell ens pláu transcriure lo següent del foli 181 del Reg. 2,593 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó: «Nos Alfonsus & Attendentes meritis et probitatis condicione vestri fidelis nostri Petri Raymundi de Malda aliter Albanell oriundi loci de Malda necnon serviciis nobis in præsenciarum per vos non absque vestre persone et bonorum discrimine multis modis multifarieque impensis que majoris remuneracionis premium promerentur volentesque vos prosequi specialis prerogativa favoris Tenore presentium vobis dicto Petro Raymundo et vestris et quibuscumque descendantibus ex vobis de speciali gratia concedimus privilegium militare. Ita quod in quibuscumque actibus Judiciariis et aliis ac munerum quorumlibet prestationibus vos et descendentes ex vobis exempti sitis sicut alii generosi et militares persone ac si generositi essetis et de genere militari. Et nichilominus illis honoribus favoribus franquisiis libertatibus immunitatibus et privilegiiis gaudeatis quibus generosi et militares persone gaudent et soliti sunt gaudere. Mandantes Gubernatori nostro generali..... Rex Alfonsus. — Dominus Rex mandavit mihi Joanni Olzina.» Havia acompanyat a l'insigne fill de Ramon Berenguer y de D.ª Petronila en la gran expedició contra'l Comte de Toïosa, fins a quals portes arribà.

*
* * *

De l'antich castell senyorial solament queden algunes despulles dins la més moderna encara que mitg enrunada fàbrica. Se conserva a l'entrant del poble una ermiteta romànica dedicada a Sant Pere Apòstol, qual antiquíssima imatge's venera en l'únich altar, de forma humilíssima y que desentona ab l'edifici. Al peu del retaule, sobre la mesa, se veu de llarch a llarch una pedra ab alguns buits en els quals s'hi veuen les imatges dels quatre evangelistes y alguna altre, tot estil transició del romànich al gòtich. En malhora empestifà una mà profana aquest preciós monument, no menys que la preciosa testa de Sant Pere, volent encarnar les imatges, per cert detestablement, y cobrint lo demés de coloraines.

En la casa on diuen que fou el castell de moros que dona peu a n'En Victor Balaguer per una llegenda que té relació ab el castell de Cardona, hi ha encara un pou del qual conten no s'ha pogut arribar al fons. Crech que tindrien que veure-hi els espeleòlechs.

Se sospita si seria pera utilisar, en cas de siti, l'aigua del riu Corb, que passa a un kilòmetre de distancia. He sentit a dir si s'han trobat senyals de la corresponent mina. Altrament se creu que aquest castell se comunicava ab el cèlebre d'Almenar. Es molta la seva antiguetat, així com la del de Maldanell. En Ramon de Cardona y el seu germà Guillem feren donació a l'iglesia de Sant Vicens de Cardona dels fruits dels seus bens dominicals en dit castell ab escriptura del 6 de les calendes de Juliol de 1151. A 8 dels idus de Març de 1243 D. Jaume II ratificà la carta de pago de 3,250 morabatins d'or, preu dels castells de Maldà y de Maldanell, que féu a Maymons de Castellaulí. En Guillem de Cardona, de l'ordre militar de Sant Jaume, vengué a donya Berenguera, sa filla, dits castells, a 4 de les nones de Març de 1266.

Guimerà, Ciutadilla, Maldà y Maldanell foren com uns braus atletes guardadors de la frontera de la Sagarra, on s'estrellà'l furor dels sarrahins.

Benhauradament ha volgut Maldà reproduir la memoria del seu infortunat germà Maldanell. En l'enlairada montanyeta on s'extenia sots la tutela del seu altiu castell, entre unes groixudes roques en que's veuen vestigis d'edificació, y que s'en diuen encara de Sant Joan, patró, sens dubte, de dit poble, s'està aixecant una ermita en honor del Baptista, mercès a la munificencia del seu últim senyor, no menys que del seu prelat l'Arquebisbe de Tarragona y d'alguns altres devots.

Desde aquella altura's domina un ample panorama per tot el pla d'Urgell fins a les montanyes d'Aragó y bona part de la Segarra, tenint al fons els nevats cims del Pireneu. Front a front, en un altre turó, se destaca la vila de Maldà.

Avuy no brollen més que recorts de tots els indrets aon se veuen les despulles del malhaurat Maldanell. Pels marges es fácil observar bon nombre de carreus treballats.

Però lo que més crida l'atenció al bell centre de la montanya són les despulles d'un antich monument, tal vegada megalítich, a judicar per la grandaria de les pedres que'l formaven. Les dues que encara's mantenen dretes a la distancia de 3 metres, ne tenen 6 d'ample per uns 7 d'alçada, trobant-se una de les peçes una mica esmotxada. Mentres no falli la ciencia, m'arrisco a creure que seria probablement un dolmen.

JOAN TORRA, PBRE.

Soci delegat a Tarragona

CRONICA DEL CENTRE

AGOST DE 1905

EXCURSIÓ A LA SERRA DE CADÍ. — A la tarda del dia 12 d'Agost se reuniren a l'Hostal Nou de Guardiola's socis Srs. Massó, Mitjans, Schilling, Torras (César August, César Albert, Joseph M.^a y Oscar). De bon matí del següent dia 13 emprengueren la marxa dret a Bagà, Molí de Cerdanyola, les hermoses fonts de l'Adou o del riu Bastareny, el saltant de Murcarol, colls de la Vena y Bauma, la font Cerdana, pla de les Bassotes, vall de Cernerres, originaria del Lavansa, passant per dessota Josa y pel peu de la serra de Cadí, arribant a Tuixent ben entrada la tarda. Fruiren de bells encants de la naturalesa,

A Tuixent, poble molt pintorescament situat entre les valls de Josa y Mola, que formen allí mateix, al peu del turó on s'aixeca'l poble, el riu Lavansa, tingueren una poch agradable sorpresa. En l'hostal Ferratgetes, el més renomnat de la comarca, se negaren de moment a donar-los hospitalitat y a procurar-los aculliment, encara que fos en altres cases. Per fi, a força de prechs, conseguiren un llit pera un dels companys que's trobava atacat de migranya, y 'ls demés, provehits de llençols y coixins, passaren la nit a la pal·liça. Recomanem el bon recort d'aquest hostal a tots els excursionistes, ja que sortosament es un cas molt excepcional en nostra terra.

El següent dia 14, vorejant el riu Lavansa, ornat de bells paisatges, arribaren al molí de Fòrnols, ont emprengueren la sobtada costa que porta a n'aquest poble. Allí's descompartiren: uns anaren, per coll de Creus, dret a La Seu, pera remontar després el curs del Segre fins a Bellver; els altres trespasaren serra amunt pera guanyar el cim de la carena. Seguiren, un cop dalt, el llogar de la serra. A l'arribar al coll de Bacanella vegeren formar-se una tempestat per l'indret de les montanyes de Pallars. No desistiren per això, per més que la tronada semblava apropar-se y que un pastor els desaconsellà la continuació de la marxa. Seguiren pel fil de la serra fins al collet del pich de les Tres Canaletes, aon se vegeren envoltats per glopades de boira, venint-los tot seguit la tempestat a sobre. Fugiren del cim de la cresta y passaren com pogueren el cop fort de la turbonada. Volien anar desde allí a la Canal Baridana, més la persistencia de la pluja, convertida després del primer envit en continuat ruixim y boira espessa y negrosa, els obligà a desfer camí y tornar a trobar un pas para baixar dret al costat del Baridà, prop del coll de Bacanella.

D'allí la jornada fou pesada y fadigosa, ab la pluja a l'esquena per espay d'unes tres hores, fins més enllà del santuari del Boscal, ont els raigs del sol començaren a secar-los la mullena que duyen al dessobre. Continuaren pujant y baixant els estrebs de serra arrelats en la de Cadí,

creuant les valls naixents, tributaries del Segre, y passant pel pintoresch poblet de Querforadat, sota la canal Baridana; y per davant de Montellà, enrestallat dalt d'un turó, arribaren ja nit al Martinet, aon prengueren una tartana que'ls conduí a Bellver a reunir-se ab els altres companys.

El següent dia 15 tornaren a descompartir-se. Sortiren els uns dret a Puigcerdà, Montlluís, Vernet y Camprodon, mentres els altres baixaren Segre avall fins als Banys de Sant Vicens, aon pernoctaren.

L'endemà dia 16 anaren a La Seu, aon visitaren lo més notable de tant antiga població, passant després a fer nit a Sant Julià d'Andorra, no sèns que tinguessin pel camí d'aixoplugar-se d'altra curta però forta tempestat de pedra y aigua.

Destinaren els dies 17, 18 y 19 a recórrer Andorra, visitant les valls y les parroquies Santa Coloma, Andorra la Vella, La Massana, Ordino, Canillo, Encamp y Les Escaldes, admirant les hermoses valls d'Ordino, Soldeu y Canillo, fruit de l'admirable panorama de coll d'Ordino, plaçat al bell costat del gegantesch puig de Casamanya.

De Les Escaldes, per Entremesaigües y l'estany de La Nou, atravesant belles boscuries y prats envellutats, entraren a Espanya pel coll de Perafita, baixant a gotjar de la bellesa de l'estany de La Pera, arredossat sota tarters y envoltat de negra pinosa y plantes d'aigua.

Seguint les espesses bagues, baixaren dret a Lés, Prullans y Bellver. D'aquest punt se dirigiren a Puigcerdà, y d'allí a Er, Nuria, Ribes y Ripoll, aon prengueren el tren que'ls tornà a Barcelona la nit del dia 21.

El CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA sols se declara responsable de lo contingut en la *Secció Oficial* del seu BUTLLETÍ, deixant íntegra als respectius autors la responsabilitat dels treballs firmats.